

19.48x27.89	1/6	15	עמוד	ארץ הכינרת	18/08/2025	95069875-9
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910						

ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה הצפוני :

מחקר - מכללת תל חי

ערב אל-ע'ווארנה
בעמק החולה הצפוני

טלי פורן | מוסמכת התוכנית לתואר שני מחקרי בלימודי גליל בתל חי
אמין אבראהים | מוסמך התוכנית לתואר שני בלימודי גליל בתל חי
גונן שרון | פרופסור לארכאולוגיה פרהיסטורית בתל חי

מבוא

העיסוק המחקרי בשבט אל-ע'ווארנה סובל ממיעוט מחקרים. אין הסכמה אפילו בנוגע להגדרת השבט ולזהות האנשים השייכים לו. המתיישבים היהודים בעמק החולה, וכן חלק ניכר מהחוקרים, השתמשו במילה "ע'ווארנה" כשם כללי לכל תושבי הערבים של עמק החולה. זאת למרות שאוכלוסיית העמק הייתה מגוונת וכללה קבוצות שונות, כמו בדואים, פלחים ועוד.

מחקר הע'ווארנה מתבסס כמעט אך ורק על מקורות המבטאים את תפיסתו של הצד היהודי. הע'ווארנה מוזכרים במגוון מחקרים, ספרים ומקורות ראשוניים שכתבו מתיישבי החולה היהודים בראשית המאה ה-20 ובמחקר השתמשו גם במסמכים שנלקטו מארכיוני היישובים שבעמק החולה הצפוני. חיפוש שנערך במקורות הערביים העלה כי כמעט ואין בנמצא מקורות בערבית העוסקים בנושא. זו הסיבה לכך שהמחקר סובל מהטיה מבנית ומוצג בעיקר דרך עיניהם של המתיישבים היהודים. זהו מאמר ראשון מתוך שניים העוסק באורחות החיים של הע'ווארנה. המאמר השני, שיפורסם בגיליון הבא, יתמקד ביחסי השבט עם היישוב היהודי על סמך המקורות שהוזכרו לעיל.

מקור הע'ווארנה בעמק החולה

עד אמצע המאה ה-20, שכן בדרומו של העמק אגם החולה, ומצפון לו שטח נרחב של ביצות. גובה פני המים באגם היה נתון לתנודות עונתיות, ובהתאם להן התפשטו גם הביצות צפונה בחורף ושטחן היה מצטמצם בקיץ (קרמון, 1956; Dimentnan et al; 1992). לכן מרכז העמק לא התאים לביסוסם של יישובים עד לייבושו של אגם החולה בשנות החמישים של המאה ה-20 ולמעשה גם כיום מרכזו של העמק אינו מיושב.

החל במחצית השנייה של המאה ה-19, תועדה עלייה במספר האוכלוסין והיישובים בעמק החולה (איור 1). חלק מרכזי בעלייה זו מיוחס להופעתם של אנשי שבט הע'ווארנה בעמק. נראה כי תנופת התיישבות זו קשורה בשינויים גיאוגרפיים באזור, ובראשם התבססות השלטון המצרי בארץ ישראל תחת שלטונו של איברהים פחה (קרמון, 1956). הדעות חלוקות באשר למקורם של אנשי הע'ווארנה, למוצאם ואפילו באשר להגדרתם כשבט (כלומר קבוצה אתנית אחת).

השם "ערב אל-ע'ווארנה" מציין קבוצה של שבטים בדואים נודדים, בעיקר של אנשים היושבים באזורים הנחשבים קשים למחייה. מקורם של שבטים אלו אינו ברור. הם

מתועדים כיושבים בארץ ישראל בעיקר באזור דרום ים המלח, בביצות כבארה, באזור השרון ובעמק החולה (שילר ויפה, 2014). מקורו של השם "אל-ע'ווארנה" הוא במונח הערבי ע'ור, ומשמעות השם היא יושבי הע'ור (ר'ור). עמק הירדן, מדרום לכינרת, נחלק טופוגרפית לשני מפלסים עיקריים: הע'ור, שהוא מפלס התשתית של העמק ושלטונו הירדן מתחת לעומק של 10-15 מטרים ויוצר את גאון הירדן; והזור, בערבית פשט ההצפה של הירדן (ניר, 1989; אגמון, 1987).

עמק החולה של המאה ה-19 היה אזור ביצתי, מוכה מלריה, שסבל מנחת זרועם של שודדים, לכן, בלשונו של קרמון, "מתיישבים אלה (הע'ווארנה) באו לא מבין תושבי הכפרים, אלא מבין נידחי החברה ועריקים מן הצבא, שלא מצאו כל אפשרות אחרת של קיום אלא בביצה הממארת". אצל ריטר (מצוטט בתוך קרמון) הם מתוארים כערב רב של "בדואים מנוונים, משועבדים ונידחים הידועים לנו מהקצה הדרומי של ים המלח", שאליהם הצטרפו "חיילים מצריים, עריקים, עבדים ואנשים שברחו מכפריהם מסיבות שונות". קרמון ציין עוד כי מוצאם המצרי של ע'ווארנה ניכר גם במסורות שלהם עצמם על מוצאם, בשמות המשפחה הנפוצים, כגון אל מצרי ועבד, וכן במנהגי ההשקיה, בגידול התאואים (ג'מוסים) ואפילו במבנה הכפרים שאינם דומים לנהוג בארץ ישראל (קרמון, 1956, עמ' 63).

גרומן (1994) טען כי קשה לקבל את טענת קרמון שהע'ווארנה הגיעו לעמק החולה רק בעקבות הכיבוש המצרי. לטענתו, בני לווייתו של הנוסע רובינסון מזכירים את הע'ווארנה, הפרושים לדבריהם על פני כל שטחו של העמק, כבר ברישום של יישובי העמק שערכו בשנת 1834. נעיר כי קרמון ציין את תחילת הכיבוש המצרי עם כיבושה של עכו בשנת 1832 ולכן אין כאן סתירה. טענה נוספת היא שמציאותם של הג'מוסים אינה מעידה בהכרח על מוצא מצרי.

רפיק אל-תמימי ומוחמד בהג'ת, שני פקידים עות'מאניים, הגישו בשנים 1917-1918 למושל ולאית (מחוז) ביירות, עזמי ביי אפנדי, דין וחשבון רשמי המחזיק שני כרכים: "ולאית ביירות". בדו"ח מתועדים ממצאים על הנעשה באזור בראשית המאה ה-20 (רובין, 2001; אגמון, 1987). דו"ח זה מגדיר את הע'ווארנה כ"שבט" ומצביע על מקורם באזור אום אל פחם, משם היגרו אל עמק החולה במחצית המאה ה-18 (כלומר כ-150 שנה לפני חיבור הדו"ח). לטענת מחברי הדו"ח, הגעה מאוחרת זו היא שבידלה את השבט משאר תושבי העמק (אגמון, 1987).

19.29x25.55	2/6	16	עמוד	ארץ הכינרת	18/08/2025	95069877-1
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910						

ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה הצפוני :

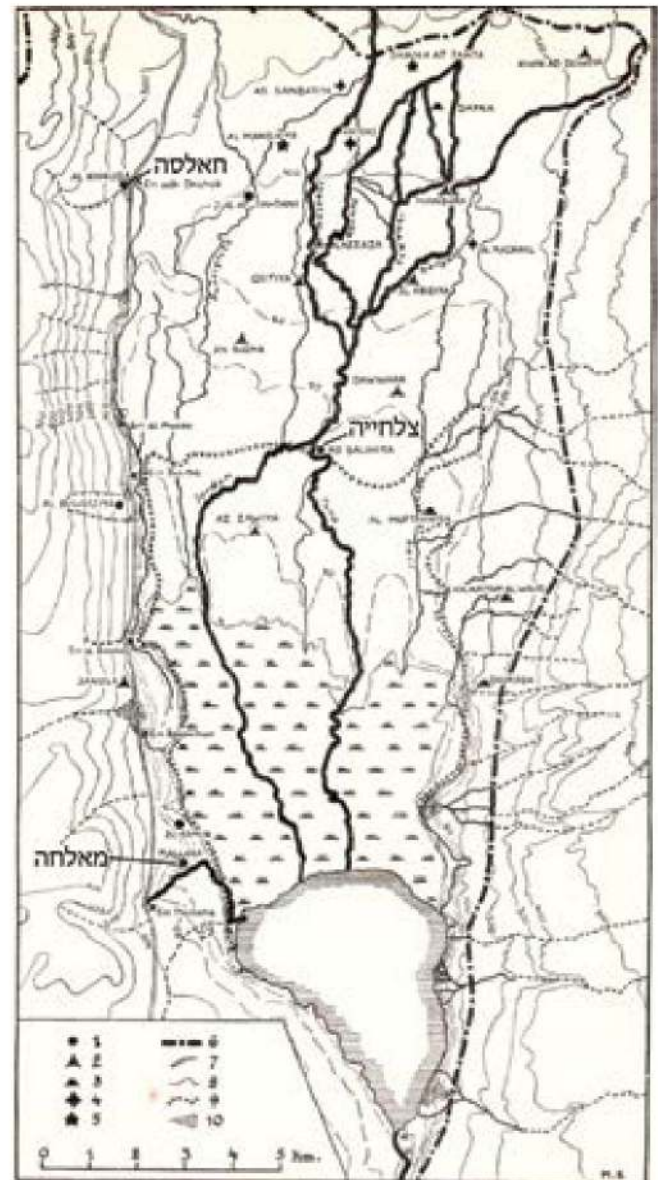
החולה הערביים 2075 משפחות - רק חלקן נמנות על הע'ווארנה (סקר זגודורסקי, 1930-1922, עמ' 14). ב-1940, פורסם סקר על כפרי עמק החולה ועל יושבי שער הכחלקה לענייני הערבים בסוכנות היהודית. בסקר הוצגו נתונים משנת 1934 המראים שאוכלוסיית האזור מנתה 12,000 נפש, שהתגוררו ב-25 כפרים, רובם קטנים ובינוניים (ציון, 2006). הסקר תיאר את רוב תושבי החולה במילים אלו: "הג'וארני (הע'ווארנה) הם תושבי הביצות, מוסלמים... [מילה לא ברורה במסמך - כנראה סונים] פרימיטיביים מאוד אשר לפי המסורת נזל בדמם דם עבדים, כושים אשר הובאו לפני כמה מאות שנים לחולה לעבוד במטעי כותנה" (סקר החולה, עמ' 1). זאת לעומת קבוצות אתניות אחרות המתועדות בעמק החולה וסביבתו:

"הפאדל שבט בדואי אשר חי בהרי הגולן מורדים ושוודדים מפורסמים, בראשם עומד האמיר פער. המטואלים, כת של מוסלמים שיעיים קרובה מאוד לעבודת אלילים הנמצאים בהונין ואבל קמח. מרכזם הוא בלבנון ושולט אליהם אחמד בק מטיבה. הם מקיימים יחסים טובים עם היהודים, בעיקר לאחר שדודו של אחמד בק נתן מקום קליטה לאנשי כפר גלעדי ותל חי ועזר להם כאשר הם פינו את מקומם לאחר התנפלות על תל חי. המוגרבים: צאצאי תושבי אלג'יר אשר היגרו משם בשנת 1830 לאחר כיבוש הארץ ע"י הצרפתים עם מנהיגם עבד אל קדר." (סקר החולה, 1940, עמ' 1). מוצאם של אנשי הע'ווארנה נתון, אם כן, בוויכוח. ראוי להדגיש כי לא כל תושבי עמק החולה הערביים נמנים על הע'ווארנה. הע'ווארנה הם תושבי הביצות, ומעמדם הוא הנחות ביותר בקרב ערביי העמק. לפי התיאורים, מדובר בעניים מרודים, פליטים, אסירים נמלטים ועריקים, שביצות החולה שורצות הקדחת היו להם מקום מפלט ושלא הייתה להם ברירה אלא לשכון בהן.

מבנה חברתי

בהג'ת ואל-תמימי (מצוטטים אצל אגמון, 1987) תיאר בספרם "וליאט ביירות" את ראש השבט כסמכות עליונה המחליטה ומשפיעה על השבט כולו. עם זאת, עצם הגדרת הע'ווארנה כשבט, לפחות בראשית הופעתם בעמק החולה, נתונה במחלוקת. נראה כי מבנה זה, שבו לע'ווארנה מנהיגות, התגבש בתחילת המאה ה-20 בהנהגת משפחת אל-יוסף. את משפחת אל-יוסף הנהיג כאמל חוסיין אל-יוסף, שזכה לכינוי "מנהיג החולה". אביו לפניו היה מנהיג הכפר ח'אלצה, ולכן נחשב שליט עמק החולה. השפעתו של האב התרחבה עד לצפת ולגולן.

כאמל חוסיין היה המייסד והנשיא הראשון של ארגון הצעירים הערבים בצפת בשנת 1933, ובשנת 1945 מונה לעמוד בראש המועצה המקומית בח'אלצה ונותר בראשה עד 1948 (עבאסי, 1996; בירן וזלצר, 2018). לרשותו של כאמל חוסיין עמדו בעת הצורך כמאתיים נושאי נשק (עבאסי, 2001). מעבר להנהגה זו, התנהל כל כפר בהובלתו של מח'תאר, שניהל בו את ענייני המיסוי לשלטונות



איור 1: מפת היישוב הערבי בעמק החולה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. מודגשים היישובים הנסקרים בטקסט (מעובד מתוך קרמון, 1956, עמ' 65)

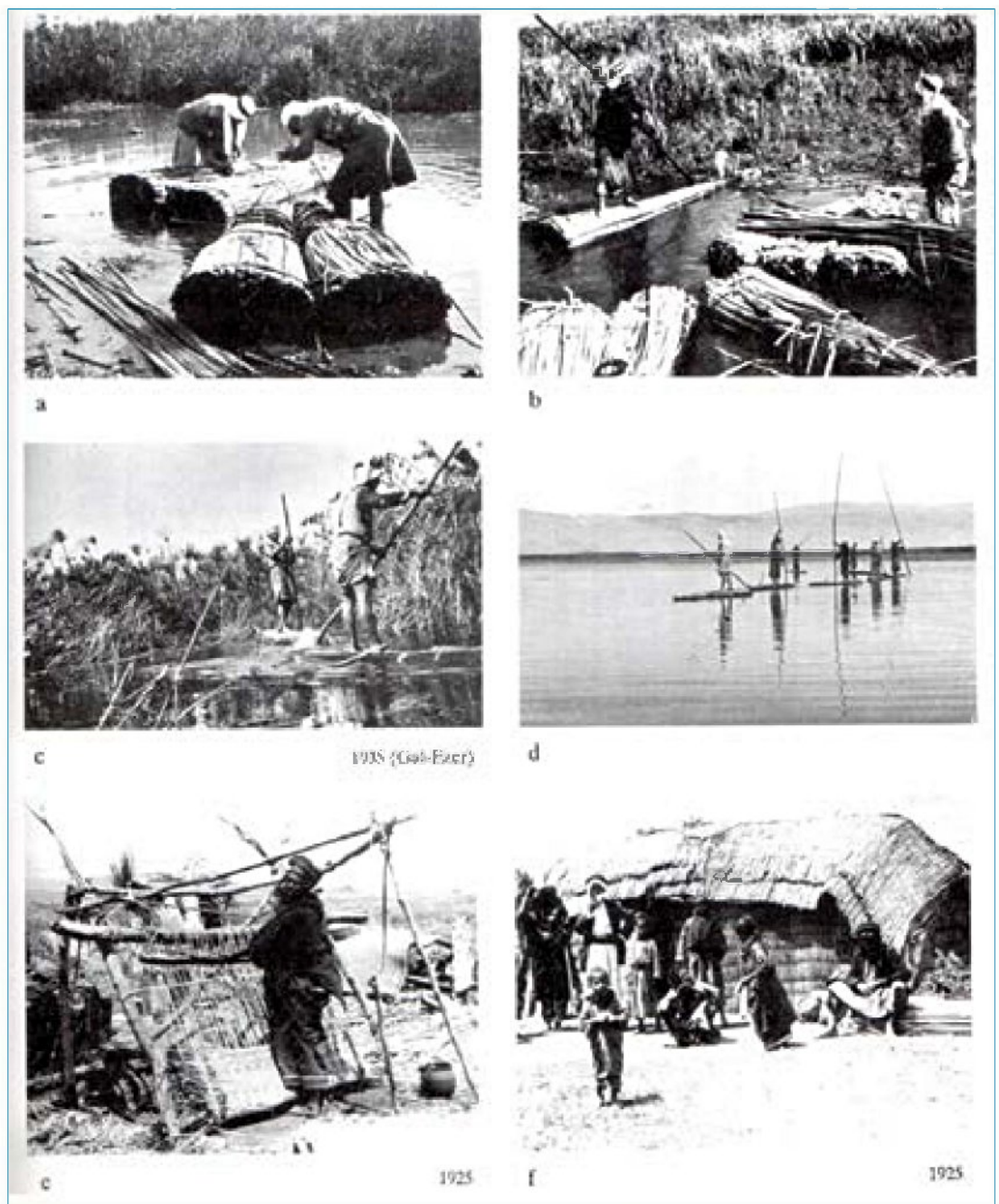
בשנות העשרים של המאה הקודמת, כתב האגרונום אלימלך זגודורסקי סקירה גיאוגרפית באשר לפוטנציאל ההתיישבות היהודית לאורכו של עמק הירדן, מדרום ים המלח ועד עמק החולה. בין יתר הנתונים שהוצגו בסקר היו גם נתונים בדבר גודל האוכלוסייה בכפרי החולה, המיוצגים במספר משפחות בכל כפר. הנתונים מייצגים סקר שנערך בשנת 1922 (טבלה 1). בנוסף, מפורטים בו גודל שטח האדמה שבבעלות אנשי הכפר, אופי הבעלות (סורית, ג'פתליק [רכוש הסולטן], מירי [קרקע ציבורית]), פירוט סוגי הגידולים וכן רשימת שמות המשפחה העיקריים. לפי סקר זה, נמנו בשנת 1922 בכל כפרי עמק

"מתיישבים אלה (הע'ווארנה) באו לא מבין תושבי הכפרים, אלא מבין נידחי החברה ועריקים מן הצבא, שלא מצאו כל אפשרות אחרת של קיום אלא בביצה הממארת"



19.26x27.27	3/6	17	עמוד	ארץ הכינרת	18/08/2025	95069878-2
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910						

ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה הצפוני :



איור 2: תעשיית הגומא, Dimentnan et al, 1992, p. 113

וצמחי ביצה אחרים, כמו עב קנה וסוף, שימשו גם הם אך בתדירות פחותה. מקור חשוב וייחודי העומד על מקורות הפרנסה של בני הע'ווארנה הוא חיבורו של שלם (1935): "שונים הם צמחי התעשייה הנקצרים על ידי החצלים: בביר, חלפה, אלבוט, אלסמר, גוריק, קוציב ודומיהם. בביר עושים "חוצור" - הן מחצלאות דקות וקלועות, ואף "אגשג" מחצלאות גסות וקשורות. מקני החלפה והסמר יעשו מחצלאות עדינות ויקרות, אלא שבעקר יתקינו מהם מיני אכפים וירפדו בהם כסאות, שלחנות ומטות. תעשייה זו רווחת בעקר בדמשק, אבל היא ידועה גם בבטיחה ובשאר מקומות-בצה שבארץ. מצמח האלבוט יעשו מזרנים ואכפים, ובגוריק ובקוציב יעשו קירות לסכות ואישות ואף תקרות לצריפין, לארוות ולרפתים" (עמ' 32). ובהמשך: "כתמר ליושב המדבר וכזית לשוכן ההר, כן גם גמא

(אגמון, 1987). כך, למשל, במחלוקת שנוצרה בנוגע להטלת תשלומי מס על קציר הגומא (מומחיותם של אנשי הע'ווארנה) פעמיים בשנה. נכבדי הע'ווארנה, כולל כאמל חוסיין, קבלו על כך בפני מושל מחוז הגליל מטעם המנדט הבריטי, לואיס אנדרוס, בפגישתם איתו, במטרה לשפר את התנאים באזור) אל-ירמוק, 1929).

כלכלה

הע'ווארנה התפרנסו בעיקר משלושה מקצועות: אריגת מחצלות, גידול תאו וגידולי שדה. חלק מהע'ווארנה עסקו גם בדיג בימת החולה, כמו למשל אנשי ביסמון וצאלחיה. בכפרים ששכנו בקרבת הגבול עם סוריה ולבנון, למשל באל-עזיזאת, עסקו חלק מהאנשים בהברחת סחורות. חומר הגלם העיקרי לתעשיית המחצלות היה גומא הפפירוס, שאגם החולה הוא גבול תפוצתו הצפוני (איור 2),

דו"ח "ולאית ביירות" מגדיר את הע'ווארנה כ"שבט" ומצביע על מקורם באזור אום אל פחם, משם היגרו אל עמק החולה במחצית המאה ה-18



19.15x25.23	4/6	עמוד 18	אָרץ הכינרת	18/08/2025	95069876-0
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה הצפוני :

"האביונים קונים מידי העשירים בעלי המריאים את הנוזל שנשאר מתעשית הלבן לאחר שחבצו את החלב והפרישו את חמאתו ממנו - נוזל זה נקרא שניני. הדורה, השניני והבורגול - אלה הם ראשית מיני המזונות. אמנם הדייגים פעמים מוסיפים גם מעט דגים לסעודה, בעלי התרנגולות - ביצים. ובעלי הבקר - קמץ זבדה בקיץ וסמנה (זבדה מבשלת) בחרף. באין חלב אוכלים "קישק", הוא לבן מיבש. מצויה אצלם גם "הנשה", היא עמילן חטה. בקצת כפרים מצוי גם ה"ארז" הממלא מקומו של הדורה או הבורגול. פעמים קונים מעט עדיש, וגם מעט שמן זית." (שלם, 1935, עמ' 36)

בכפרים שבצפון החולה גידלו מעט ירקות ועצי פרי, אבל לרוב קנו אנשי המקום פירות וירקות בשוק. בשר אכלו בחגים, כשלוש עד ארבע פעמים בשנה. מים הביאו בכדים ממעינות הירדן: "את המים משמרים בכדים - ג'רות', וסוכרים פיותיהם בנענע או בריחן - צמחי מים ריחניים, למען יתנו את ריחם וינעם לשותיהם" (שלם, 1935, עמ' 37) הילדים היו לבושים בג'לבייה יחידה, וזו לא ירדה מגופם בימות החמה והגשמים. הגברים ישנו בבגדם העליון, חוץ מן העשירים. נשות הע'ווארנה לבשו שלוש או ארבע שמלות בצבע כחול עז ומטפחת ראשן הייתה שחורה. הן כיבסו את בגדיהן רק פעם או פעמיים בשנה, לכבוד חג גדול. ריבוי נשים הנשואות לגבר אחד היה מנהג שכיח (שלם, 1935).

חינוך

בעת השלטון העות'מאני במאה ה'19, היו בני השבט רובם ככולם אנאלפביתים, ובכל עמק החולה לא היה בית ספר, וזאת למרות תשלום מיסי החינוך שבני השבט נהגו לשלם (אגמון, 1987). גם בתקופת המנדט הבריטי, הייתה השכלת שבט הע'ווארנה ברמה נמוכה מאוד. בכל עמק החולה, היו רק שני בתי ספר מטעם ממשלת המנדט ששימשו את האוכלוסייה הערבית: האחד בח'אלצה והשני באל-צאלחיה. בבית הספר למדו מגיל שש עד 16 את מקצועות הקוראן, חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה. מלבדם, היו בכפרים הגדולים כותאבים. בכותאב ישבו הילדים על מחצלות ברגליים משוכלות ושיננו את משנתם. המורה, ששימש גם כאימאם הכפר, ישב אף הוא על הארץ, אך בשל מעמדו ריפד מרבד צמר את המחצלת שלו (שלם, 1935). כך, לדוגמה, התחנכו בבית הספר היסודי אל-צאלחיה רק חמישים תלמידים מתוך אוכלוסייה שמנתה 1,800 תושבים. נתון זה מסביר את שיעור האנאלפביות הגבוה בקרב תושבי הכפר, שעלה על שמונים אחוז (עבאסי, 1996).

קדחת המלריה

בראשית המאה ה'20, הייתה קדחת המלריה האיום העיקרי על חיי כל תושבי עמק החולה ובפרט על חיי אנשי שבט הע'ווארנה שגרו בביצות. תנאי התברואה הירודים בקרב שבט הע'ווארנה גרמו לכך שבין השנים 1930-1940 אף ילד לא הצליח לשרוד ולחיות מעבר לגיל שנתיים בכפר אל-מלאחה. כל תושבי האזור היו חולים בקדחת (קרמון, 1956).

זה אין בו פסלת, אלא מרבדים למצעות, שטיחים לסיכון, פתילות לגידול ולקליעה, גימוניות לריפוד ולאגירה, חטרים רכים למריאים, ביציות לשיט, קלחים להסקה, כפילות למלאכה ושפעת מחצלאות לקרות בהן את הצריפין. ולמלאכת חצלות זו למדו העורניים, כנראה, מאבותינו ששכנו כאן בימים עברו" (עמ' 33).

אריגת המחצלות הייתה בעיקר עבודת נשים ושימשה בחלקה לשימוש ביתי, החלק שנמכר היה מקור ההכנסה העיקרי של בני הע'ווארנה (שילר ויפה, 2014; גרוסמן, 1994; Karmon, 1953; עבאסי, 1996).

גידול הג'מוסים נועד בעיקר לחלב ששימש לתצרוכת ביתית, כמוצרי חלב וגבינות. לעיתים רחוקות שימשו הג'מוסים לעבודת אדמה. חלק מהמשפחות גידלו בקר, עזים, כבשים או גמלים וגם תרנגולות. רוב הגידולים נצרכו בבית, וחלק נמכרו בשוק המקומי שהתקיים ביום שלישי בח'אלצה (Khalwalde & Rabinowitz, 2002; שילר ויפה, 2014).

גידולי שדה

גידולי השדה הותאמו לשיפוע הקרקע הזמינה ולרמת הניקוז שלה. באזור הקרוב לביצות החולה, השתנה גבול השטח המוצף לפי כמות הגשם שירדה באותה שנה, ובכל מקרה היה אפשר לזרוע רק בקיץ. שלם ציטט בספרו (1935) את אחד מזקני השבט: "עבור ימות הגשמים אנו זורעים צמחי קיץ: דורה ותירס. אבל בשולי העמק אנו מגדלים שנה שנה חטה ושעורה וגם לוביה וארז ושאר צמחים שמגדלים בכל מקום בארץ... כיון שהמים נמצאים בשפע כמעט בכל מקום אנו מטפלים יותר בצמח הדורה" (עמ' 40-41).

רוב התושבים היו אריסים או שכירי יום חסרי קרקע וממעמד נחות. הם עיבדו אדמותיהם של אפנדים נעדרים. חלק ניכר מהאדמות היו שייכות לאנשי ג'דידה שבמרג' עיון (גרוסמן, 1994). פלאחים אלה שילמו שני שלישים ולפעמים שלושה רבעים מהיבול לאפנדים. דוח ההגנה משנת 1941 תיאר את מצבם הקשה של החקלאים הזעירים בהחולה: "תנאי האריסים בעמק החולה הם רעים מאד, על האריס לשלם 37.5% מהיבול לבעל הקרקע, כל ההוצאות, זרעים, חריש, קטיף, עיבוד הם על חשבון האריס... עם הזמן נהפך הפלאח הזעיר למין עבד של בעל הקרקע... וכך נוצרים היחסים הפטריארכליים הקיימים בכפרי החולה" (עבאסי, 2001, עמ' 128).

הגידולים העיקריים היו אורז, חיטה, שעורה, שעועית, תירס ושומשום. בכמה מקומות יש תיעוד לקיומם של מטעי עצי פרי, שדווח כי הם מעורבבים עם עצי סרק שסיפקו צל לכפרים (Karmon, 1953).

תזונה ולבוש

מזונם של אנשי הע'ווארנה היה מבוסס על פיתות ומצות מקמח דורה ובורגול. לחם חיטה נחשב למאכל תאווה שרק אנשים חולים זכו לקבלו. רוב האוכל שאכלו היה מייצור מקומי:

הע'ווארנה התפרנסו בעיקר משלושה מקצועות: אריגת מחצלות,

גידול תאו וגידולי שדה. חלק מהע'ווארנה עסקו גם בדיג בימת

החולה

95069879-3	18/08/2025	ארץ הכינרת	עמוד 19	5/6	19.26x27.63
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה הצפוני :

24		כרטיס 2	
היסוב בחולה			
(החומר נשפך צ"י בר ינאלי נ-9 = 20 נמרי)			
שם היסוב	מספר היסוב	מספר היסוב	הערות
1. זיק העליון	20	20	15 מספחות הן מראליה הבאות מסוריה.
2. זיק האמצעי	100	70	הזיק האמצעי הפיזור נמצא לרובם 30 מ' אדמה בריה כשליש.
3. כפזיה	25	20	15 מספחות הן כדורים כדורים.
4. חב	40	40	כוסף לאדמה הסילור כשליש ברובם 20 מ' אדמה-כרסה. החומרים האלה נוסקים גם במספר מהלך נוסף.
5. סהל	25	20	20 מספחות הן כדורים הבאות סביר לנפיל לעבר את האדמה.
6. זריות	20	20	יועלים גם כחציית בחילות יחולים מהגטא של העיר.
7. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
8. כפזיה	10	10	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
9. חרבה כופ	40	40	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
10. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
11. חב	20	20	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
12. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
13. חב	200	200	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
14. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
15. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
16. חב	200	200	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
17. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
18. חב	200	200	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
19. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
20. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
21. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
22. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
23. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
24. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
25. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
26. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
27. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
28. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
29. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
30. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
31. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
32. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
33. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
34. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
35. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
36. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
37. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
38. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
39. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
40. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
41. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
42. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
43. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
44. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
45. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
46. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
47. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
48. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
49. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
50. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
51. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
52. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
53. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
54. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
55. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
56. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
57. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
58. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
59. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
60. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
61. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
62. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
63. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
64. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
65. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
66. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
67. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
68. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
69. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
70. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
71. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
72. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
73. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
74. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
75. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
76. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
77. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
78. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
79. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
80. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
81. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
82. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
83. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
84. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
85. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
86. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
87. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
88. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
89. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
90. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
91. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
92. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
93. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
94. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
95. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
96. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
97. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
98. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
99. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.
100. חב	100	100	החב נשפך בין כלי הקרקע הסורים.

טבלה 1: נתונים על יישובי החולה הערבים בראשית שנות העשרים, מתוך סקר זגורודצקי (עמ' 14, ארכיון קיבוץ דפנה, 77-07-001-D05)

נפט בשלוליות וכדומה. נקודת מפנה הייתה תחילת השימוש ב-DDT בשנת 1945. עם זאת, נראה שאין אמצעי לאמוד את השפעתו של השימוש ב-DDT על האוכלוסייה הערבית משום שכל האוכלוסייה עזבה את עמק החולה ב-1948 (Karmon, 1953).

מסקנות

הניסיון להתחקות אחר תולדותיו של שבט הע'ווארנה הוא מאתגר עקב מיעוט מחקרים העוסקים בשבט ובמקורו. אנשי השבט בפרט וחוקרים דוברי ערבית בכלל, מיעטו מאוד לכתוב ולתעד את תולדותיהם. אחת התוצאות היא למשל, בלבול הנובע מהגדרתם של אנשי השבט כבדואים. מקורם של בני הע'ווארנה הוא באזורי הביצות של ארץ ישראל ובאזורי שוליים אחרים, כמו דרום ים המלח, ביצות

בשנת 1927, הקימה האוניברסיטה העברית בירושלים תחנה לחקר המלריה בראש פינה. את התחנה ניהל הפרופסור ישראל קליגלר. ב-1929, הקימו קליגלר וד"ר גדעון מר כמה מרפאות באזור, כולל בקרבת הביצות בהחולה. אחת מהן הוקמה בכפר צאלחיה. האוכלוסייה המקומית באזור זכתה לטיפול ללא תשלום. ערביי הגליל העליון, שד"ר מר נהג לטפל בהם במסירות רבה, כינו אותו "רופא המלריה". יחסו המיוחד כלפי אוכלוסייה זו תרם תרומה חיובית ליחסים בין יהודים לערבים בראש פינה וכנראה שגם בסביבותיה (בירן וזלצר, 2018).

רק בשנות הארבעים, החלה הממשלה לנקוט צעדים למניעת המלריה, כמו טיהור שיטתי של התעלות מצמחייה, הפסקת הזרימה בתעלות ל-48 שעות בכל שבוע, שפיכת

בבית הספר היסודי אל-צאלחיה התחנכו רק חמישים תלמידים מתוך אוכלוסייה שמנתה 1,800 תושבים. נתון זה מסביר את שיעור האנאלפביתיות הגבוה בקרב תושבי הכפר



18.53x25.44	6/6	עמוד 20	ארץ הכינרת	18/08/2025	95069880-5
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

ערב אל-ע' ווארנה בעמק החולה הצפוני :

מקורות

אגמון, א' (1987). "שבטי הבדווים בעמק החולה ועמק בית-שאן בשלהי השלטון העות'מאני". קתדרה, 45, עמ' 87-102.

בירן, א' וזלצר, א' (2018). "יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי של ראש פינה-ג'אעונה, 1918-1948". עיונים, 30, עמ' 145-180.

גרוסמן, ד' (1994). הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

ניר, ד' (1989). גיאומורפולוגיה של ארץ ישראל. ירושלים: אקדמון.

עבאסי, מ' (1996). כפרי מחוז צפת - בתקופת המנדט. נצרת: אלחכים לדפוס והוצאה לאור. (בערבית).

עבאסי, מ' (2001). "צפת ואזור הכפרי בתקופת המנדט: יחסים ומתחים". קתדרה, 99, עמ' 115-138.

ציון, נ' (2006). המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1934-1947. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית: ירושלים.

ציטרין, י' (2004). "מגמות ביישובו של הגליל העליון מראשית העליות הציוניות ועד סוף שנות ה-20". שאנן: שנתון המכללה הדתית לחינוך, ט, עמ' 309-329.

קרמון, י' (1956). עמק החולה הצפוני, פרק בתולדות הנוף של ארץ ישראל. ירושלים: מאגנס.

רובין, א' (2001). "המזרח דבר אחד והמערב דבר אחר? מוחמד בהג'ת ורפיק אל-תמימי בולאית ביירות". ג'מאעה, 7, עמ' 51-81.

שילר, א' ויפה, א' (2014). "שבטי הע'ווארנה". אריאל, 204-205, עמ' 29-36.

שלם, נ' (1935). עמק החולה (כרך א). תל אביב: אמנות.

Dimentnan, C., Bromiey, H., & Por, F. (1992). Lake Hula - Reconstruction of the fauna and hydrobiology of a lost lake. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities.

Karmon, y. (1953). "The settlement of the northern Huleh valley since 1838". Israel Exploration Journal, 3 (1). pp. 4-25.

Khawalde, S. & Rabinowitz, D. (2002). Race from the bottom of the tribe that never was: Segmentary narratives amongst the Ghawarna of Galilee. Journal of Anthropological Research 58 (2), pp. 225-243.

עיתונים

(אין שם מחבר) "דרישות שבטי החולה", אל-ירמוק, 13.5.1929 (בערבית)

מסמכים ארכיוניים

סקר החולה, המחלקה לענייני ערבים, 1940, עמ' 1, ארכיון קיבוץ דפנה, D05-001-07-12

סקר זגודורסקי, 1930-1922, ארכיון קיבוץ דפנה, D05-001-07-77

עלי דפנה מס' 94, 4.3.1943, ארכיון קיבוץ דפנה, D05-001-07-19

עלי דפנה, מס' 192, 23.1.1948, ארכיון קיבוץ דפנה C05-001-07-46

תודות

ארכיונים

ארכיון קיבוץ דפנה, תמר שאקי

ארכיון בית השומר, דניאלה אשכנזי

ארכיון קיבוץ דן, נילי לב ארי

קיבוץ דפנה, מר עזריאל סופר

ולבניית בתיהם (סוכות גומא). כן התפרנסו מדיג, מגידול ג'מוסים ומעט מגידולי חקלאות. בנוסף, התמודדו בני השבט התמודדות כמעט חסרת סיכוי עם מחלת המלריה. רוב התושבים היו אנאלפביתים וחייהם היו קשים. כאמל חוסיין היה מנהיג השבט ערב אל-ע'ווארנה בעמק החולה בין השנים 1917-1948.

כבארה ועמק החולה. אזורים אלו, שנחשבו לא ראויים ליישוב אדם, עיצבו את ההרכב האנושי של בני הע'ווארנה, שכלל לפי הדיווחים פושעים, עבדים נמלטים, עריקים ושאר נידחי החברה. אנשי הע'ווארנה שהתגוררו בצפון עמק החולה בתחילת המאה ה-20 חיו על האגם ועל הביצות. הם התפרנסו מקציר הגומא, וזה שימש חומר גלם למלאכת המחצלות